

Ode
aan de
nachtegaal

Dick de Vos

Portret van een
onsterfelijke zanger

Inhoud

Een nachtexcursie	7
'A gentle expression'	11
Waar zit die held're zanger?	17
Nachtegalen ringen	21
Het jaar van de nachtegaal	29
'Een stem, en verder niets'	39
Akoestisch extreem interessant	45
Taxonomie	51
Splitters en lumpers	59
De naam	65
De klacht van Philomela	69
De nachtegaal in de liefde	79
Christelijke nachtegalen	89
Op zoek naar de roos	99
Romantische nachtegalen	109
Nederlandse nachtegalen	121
In de pan of in de kooi?	131
Nachtegalen in de kunst	137
Nachtegalen op de post	145
De nachtegaal in de muziek	147
Stille lente?	159
Nawoord	165
Bijlage • Composities over nachtegalen	167
Bronnen	171
Illustratieverantwoording	174

Een nachtexcursie

De nachtegaal is terug! Op een parkeerplaats in Meijndel staan om 4:00 uur acht mensen klaar voor een vogelexcursie. Het is eind april. Mijn favoriete onderdeel van onze vogelcursus van de vogelwerkgroep Leiden en omstreken start hier. We gaan altijd vroeg op pad, maar deze excursie begint in de nacht: we willen het ochtendkoor horen. We wachten op de laatsten die komen aanrijden op de onverlichte parkeerplaats. Het is nog donker, alleen een halve maan geeft wat licht door de hoge bomen heen. We horen een enkele bosuil, een mannetje, met zijn heldere dalende en bibberende roep. De sfeer zit er goed in. We praten gedempt. Als we compleet zijn, doen we de zaklantaarns aan en hoofdlampjes op. We gaan op pad en spitsen onze oren. Het schelpenpad knerpt helaas onder onze voeten. Dan horen we toch in de verte de eerste nachtegaal. Het zijn lange heldere fluittonen, die ver dragen. Als we verder lopen wordt de zang luider. We moeten er nu vlakbij staan. Trillers, crescendo's en tjok-tonen, alles is even overrompend. Wat een passie! De nachtegaal zingt alsof zijn leven ervan afhangt. Zó vol, zó hard, zó gulzig klokkend. Als een heuse operazanger beheerst de nachtegaal de registers van alle stemmen. Hij zingt fel als de sopraan, *passionato* als de tenor, *sotto voce* als de alt en onverstoorbaar als de bas.

De groep is enthousiast. Sommigen horen de nachtegaal voor het eerst in hun leven. Wat een volume in de nog stille nacht! Weer de lange fluitende uithalen die zo karakteristiek zijn voor de nachtegaal. Ik leg uit dat nachtegalen die 's nachts zingen, nog ongepaard zijn. Met de *whistle song* lokken ze overtrekkende vrouwtjes. Deze komen een tot twee weken later dan mannetjes en luisteren naar de zanger die hen het best bevalt. Dan maken ze hun keuze. Verderop horen we ook andere nachtegalen. Als in een vraag-en-antwoordspel zingen ze om de beurt. We luisteren of ze elkaars motieven overnemen. Het valt moeilijk te zeggen – er is

best veel variatie tussen de strofen en het vraagt een geoefend oor. Bovendien doen we vandaag niet aan wetenschap, maar beleven we het ochtendconcert met de nachtegaal als leadzanger.

We zijn inmiddels wat verder gelopen. Het is ook lichter geworden, de zaklantaarns en hoofdlampen gaan uit. Vooral de nachtegale zingen, maar ook andere vogels laten zich nu horen. Dat doen ze in een min of meer vaste volgorde. Op onze excursies horen we altijd eerst de gekraagde roodstaart. Ook nu houdt hij zich aan die afspraak. Een strofe met een lange hoge beginnoot gevolgd door twee of drie snelle lagere noten en dan een riedeltje erachteraan. Hij zingt zijn strofe met vaste tussenpozen. Je kunt voorspellen wanneer de volgende begint. Dat geeft een strak ritme aan de vroege ochtend. Onmiddellijk daarna volgt de eerste roodborst. Een ijle, grillige melodiële lijn die nergens houvast geeft. Dan vallen ook de merel en de zanglijster in. Verder weg laat ook een grote lijster zich horen. Het is waarschijnlijk geen toeval dat dit allemaal insecteneters zijn die in open of halfopen nesten broeden. Mezen broeden in boomholten of nestkastjes en komen altijd later uit hun nest. Als de koolmezen beginnen is er geen houden meer aan. Onophoudelijk klinkt het 'fietspompje' waarmee hun tweetonige liedje wordt vergeleken. Pimpelmezen en glanskoppen doen ook mee, evenals de onvermijdelijke houtduiven. Helaas horen we geen wielewaal. Die komt in Meijndel hoogstens voor als doortrekker, daarop zouden we nog een paar weken moeten wachten.

De eerste zonnestralen raken ons aan. We lopen in meer open veld, waar grasmussen hun zagerige liedje zingen vanaf de top van een struik. Soms maken ze een kleine baltsvlucht, dan duurt hun zangstrofe langer en klinkt gevarieerder. Fitissen zingen vanaf berkjes een weemoedig, dwarrelend liedje. Boomleeuwrik en boompieper laten zich goed zien. Nachtegale zingen er ook. Ze zingen net zo gepassioneerd als een paar uur eerder. Houden ze dan nooit op? Wanneer nemen ze de tijd om te foerageren? We passeren een bosje. Onder dat bosje is een laag knorrend rateltje hoorbaar. 'Een kikker?' vraagt iemand uit het groepje.

Nee, het is de alarmroep van de nachtegaal. Ditmaal dus even niet aan het zingen. Of is het een vrouwtje op haar nest?

Bij de waterplas worden we verwelkomd door de drukke zang van een kleine karekiet. Een van de deelnemers steekt een vinger op. Ze hoort iets in de verte: 'Een sprinkhaanzanger.' Ik spits mijn oren maar hoor hem niet. Of ja toch, heel zwak klinkt een hoge lichte triller. Net een groot insect. Mijn oren gaan licht achteruit. Ik hoor de hoogste tonen niet goed meer, net als alle mannen van boven de zestig. Vrouwenoren gaan nog een paar jaar langer mee, maar dan is het voor hen ook gedaan. De geluiden van goudhaan, vuurgoudhaan en sprinkhaanzanger vallen als eerste weg – voor vogelaars een wrede straf.

Iets verderop, nog steeds aan de waterplas, hebben we geluk. Meestal zingen nachtegale verborgen vanuit de struiken, maar hier is er een die alle schroom heeft laten varen. Hij zingt goed zichtbaar boven op een meidoorn. Die komen hier veel voor. Meijndel heeft er zijn naam aan te danken. Het waterbedrijf heeft ook stukken afgegraven zodat er weer vochtige duinvalleien zijn ontstaan – 'dellen' in jargon. Eindelijk kunnen we de verrekijkers pakken. We hebben de nachtegaal goed in beeld. Wat echt opvalt is hoe klein hij is, kleiner dan je zou verwachten met zo'n stemgeluid. Hij zingt de longen uit zijn lijf. De zang is heftig en vol passie.

Het is niet goed te begrijpen dat de oude Grieken hier een klaagzang in hoorden. Hier zingt dus de mythische nachtegaal, vereeuwigd door dichters, van Homerus tot Guido Gezelle. De nachtegaal die Shakespeare inspireerde en Keats troost gaf. En waarvan de zang op muziek is gezet door Beethoven en Messiaen. We luisteren. Gelukkig komt niemand op het idee om foto's te maken. Geen geklik van camera's, alleen de zang. Niets staat nog tussen ons en de nachtegaal in. We genieten, tot we het welletjes vinden en we het pad teruglopen naar de parkeerplaats. Het is inmiddels ruim na zeven uur en de eerste joggers kruisen ons pad. De nachtegaal hebben wij binnen!

'A gentle expression'

Nachtegaal zingend in meidoorn (Elwin van der Kolk).

Ons gevoel voor rechtvaardigheid wil dat talenten eerlijk verdeeld zijn. We stellen met instemming vast dat de pauw, met zijn prachtige tooi, een akelig stemgeluid heeft. En dat fraaie zangvogels als de zanglijster en de fitis een onopvallend verenkleed hebben. Alsof wie mooi kan zingen, niet mooi mag zijn. Zo wordt de nachtegaal vaak aangeduid als een bescheiden vogel met een prachtige stem maar een onopvallend verenkleed. Toch, met zijn roestbruine kleuren en prachtige, subtiel kastanjerode staart, mag hij er wezen. Aan de onderzijde zijn nachtegalen lichter: van grijsbruin verloopt het naar een zuiver witte keel en onderbuik. Die rossige staart valt vooral op als de nachtegaal vliegt. De vlucht is snel en licht en bijna altijd laag. Mooi zijn ook die grote ogen, omgeven door een witte oogring. Volgens Engelse vogelboeken geeft dat de nachtegaal een *gentle expression*.

Door zijn enorme stemvolume denk je met een grote vogel te maken te hebben. Maar de nachtegaal is eigenlijk best klein: gemiddeld 16,5 cm lang, niet veel groter dan de roodborst met zijn 14 cm. En die 16,5 cm bestaat voor een deel uit zijn relatief lange staart, van 6 à 7 cm. Die staart, in combinatie met zijn platte kop en lange snavel, geeft hem het silhouet van een kleine lijster, zeker als hij op de grond zit. Maar hij komt qua grootte bij lange na niet in de buurt van een zanglijster (23 cm) of merel (26 cm) en zelfs niet van de kleinste lijsterachtige, de koperwiek, met zijn 20 cm. Wel heeft de nachtegaal relatief lange vleugels. Ze hebben een spanwijdte van 23 tot 26 cm, niet verwonderlijk voor een langeafstandsvlieger die in Afrika overwintert. Vrouwtjes zijn overigens gemiddeld iets kleiner, maar veel scheelt het niet; het verschil is niet te zien, zelfs niet als je ze in de hand hebt.

Nachtegalen broeden in vrijwel heel Europa tot in Afghanistan en West-China. De wereldpopulatie bedraagt naar schatting

3 tot 4,6 miljoen broedparen. In Europa vormen Zuid-Engeland en Zuid-Denemarken de noordelijke grens van hun broedareaal, Noordwest-Afrika is de zuidgrens. Voor het overgrote deel broeden nachtegaalen westelijk van de lijn van Denemarken naar de Kaukasus. De nachtegaal houdt van een warm en droog klimaat. De dichtheden zijn dan ook het grootst in Zuid-Europa.

De wetenschappelijke naam van de nachtegaal is *Luscinia megarhynchos*. Ornithologen onderscheiden drie ondersoorten. Die worden aangeduid met een extra toevoeging aan de wetenschappelijke naam. In het westen, dus bij ons, leeft de *Luscinia megarhynchos megarhynchos*. De herhaling *megarhynchos* betekent dat deze ondersoort de 'nominaat' is, de vogel die het eerst beschreven is. De andere ondersoorten zijn later ontdekt of herkend als aparte ondersoort. Vanaf de Kaukasus en Oost-Turkije en verder zuidelijk tot en met Iran komt de ondersoort *Luscinia megarhynchos africana* voor, met een iets valer verenkleed, een langere staart en een wat lichtere wenkbrauwstreep. Dan is er nog de ondersoort *Luscinia megarhynchos golzii*, die broedt van Noord-oost-Iran tot en met Mongolië. Deze is lichter, meer zandkleurig, en heeft een nog langere staart. De beide ondersoorten overwinteren in Oost-Afrika, 'onze' nominaat in West-Afrika.

Om het nog iets ingewikkelder te maken: de nachtegaal heeft ook nog een zustersoort. Oostelijk en noordelijk wordt de nachtegaal vervangen door de noordse nachtegaal, met de wetenschappelijke naam *Luscinia luscinia*. Deze is wat donkerder en valer, en aan de flanken meer gevlekt. Ook de zang is verschillend: de noordse zingt rustiger en langzamer en mist de crescendo-noten. Hij kan tegen iets koudere en nattere omstandigheden en broedt oostwaarts tot diep in Siberië. Ook in gebieden waar de nachtegaal en de noordse nachtegaal beide voorkomen, zit de noordse meer bij water.

Nog een familielid van de nachtegaal is de blauwborst, de *Cyanecula svecica* zoals zijn wetenschappelijke naam luidt. Geen *Luscinia*, maar vroeger werd deze blauwborst tot hetzelfde geslacht gerekend als de beide nachtegaalen.

Noordse nachtegaal *Luscinia luscinia*.

De zang van de blauwborst is – in onze oren – eenvoudiger dan die van zijn beide neven, maar ter compensatie heeft hij geïnvesteerd in zijn verenkleed. De blauwborst is eigenlijk een soort doorontwikkelde nachtegaal: zijn staart is vlammend rood met zwart en zijn keel en borst zijn blauw-wit-rood geworden.

Daarnaast zijn er vogels uit andere geslachten die ook nachtegaal genoemd worden. Het geslacht *Calliope* met onder andere de prachtige roodkeelnachtegaal *Calliope calliope*, die in 2016 zomaar uit China opdook in een nieuwbouwwijk in Hoogwoud. Verder het geslacht *Larvivora* met onder andere de blauwe nachtegaal *Larvivora cyane* en dan natuurlijk de Japanse nachtegaal *Leiothrix lutea*, een ook in Nederland veel gehouden kooivogel, die overigens beter 'Chinese nachtegaal' genoemd kan worden, want hij komt niet in Japan voor.

Blauwborst (*Cyanecula svecica*).

Roodkeelnachtegaal (*Calliope calliope*).

Blauwe nachtegaal (*Larvivora cyane*).

Japanse nachtegaal (*Leiothrix lutea*).

Hoewel allemaal verre verwanten van elkaar, lijken de namen vooral ingegeven door het gedrag of het uiterlijk van de vogels. Het zijn allemaal foeragerende grondvogels met een lijsterachtig silhouet, ze hebben dus alleen een oppervlakkige overeenkomst met onze nachtegalen.

Enkele vogels worden nachtegaal genoemd vanwege hun zangkwaliteiten. Een oude volksnaam voor de heggemus is bastaardnachtegal, de zwarte roodstaart heette muurnachtegal en de blauwborst ging door het leven als de waternachtegal. De laatste naam valt nog enigszins te begrijpen, want de blauwborst kan ook 's nachts behoorlijk zingen. Maar de heggemus doet dat niet, die zingt hooguit in de vroege ochtend. De gelijkenis moet

dus komen op grond van de overeenkomst in zang, al hoor ik dat zelf niet. Dan is er nog de boerennachtegal, beter bekend als 'groene kikker'.

En, nu we toch bezig zijn: de nachtegaal werd ook een soort eretitel voor beroemde sopranen: Christina Deutekom werd *L'usignolo olandese* (de Nederlandse nachtegaal) genoemd, en Bianca Castafiore uit de stripboeken van Kuifje de 'Milanese nachtegaal'. 'Nachtegal', is hier dus min of meer synoniem geworden met 'weergaloze zanger'.

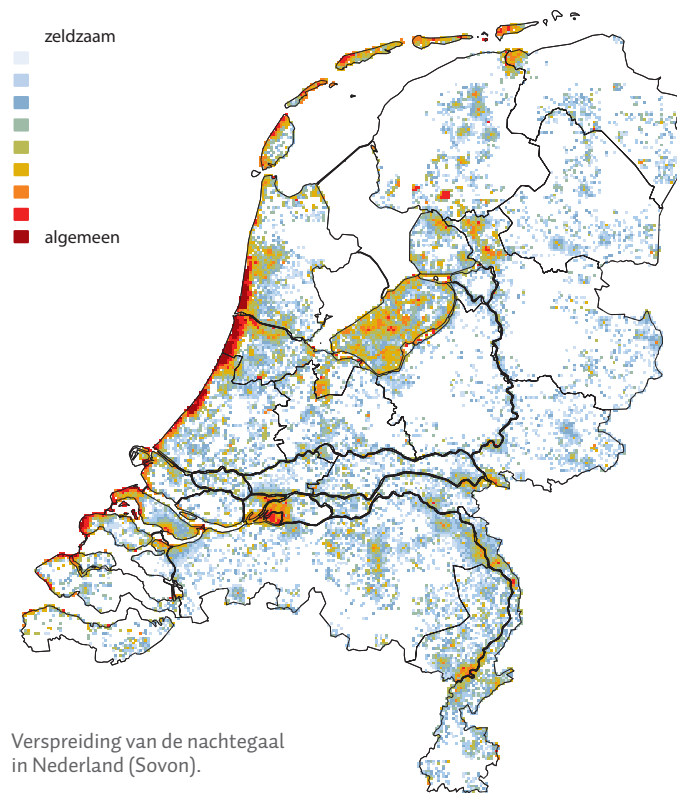
Waar zit die held're zanger?

De verdeling van het broedgebied tussen de nachtegaal en de noordse nachtegaal is strak gereguleerd door het klimaat. Het broedgebied van onze nachtegaal bevindt zich ongeveer tussen de juli-isothermen van 17-30 °C. De gemiddelde luchttemperatuur tijdens het broedseizoen mag niet lager zijn dan 14 °C zijn. Er moeten minimaal 20 dagen zijn met temperaturen boven de 25 °C met niet te veel neerslag (droogte-index < 0.35). Even zulke strenge eisen stellen nachtegalel aan hun leefgebied. Ze broeden in halfopen loof- en gemengde bossen, met een dichte ondergroei en met voldoende open plekken om te kunnen foerageren. Dichte bossen met gesloten kroondek vermijden ze. Als ze daar al broeden dan is het aan de bosrand, met open terrein voor zich. Verder broeden ze ook in verwilderde (Engelse) tuinen, langs rivieroeveren of in beekdalen.

In de landen rond de Middellandse Zee vind je ze in eikenbossen (donzige eik, steeneik), maar ook op warme, stenige berghellingen. Op mediterrane eilandjes broeden ze ook op kurkdroge stenige hellingen met ondoordringbare maquis. Echte berggebieden vermijdt de nachtegaal, maar op zonnige hellingen kan hij nog wel voorkomen tot op 1100 meter hoogte. Waar de nachtegaal samen voorkomt met de (meer aan water gebonden) noordse nachtegaal, benut de nachtegaal de iets drogere gronden, wat verder van het water. De noordse broedt overigens ook in meer stedelijke gebieden. In de buitenwijken van Moskou leven inmiddels 3.000 tot 5.000 broedparen.

Door de opwarming van het klimaat zijn er kleine verschuivingen in de verspreiding. In de bijna vijf kilo zware *European Breeding Bird Atlas 2* zien we de nachtegaal iets naar het noorden opschuiven. Hij broedt nu ook al in Zuid-Finland. De noordse veroverd de (zeer natte) westkust van Noorwegen en schuift in

Polen ook iets naar het westen op. In Nederland is de nachtegaal schaars. In het binnenland is de soort vrijwel verdwenen. Er zijn alleen lokaal nog hoge dichtheden in vochtige loofbossen, zoals in Flevoland, de Biesbosch of de Ooijpolder. Een uitzondering vormt de kuststreek, van Zeeland tot en met de Waddeneilanden. Naar schatting broedt de helft van de Nederlands nachtegale in de duinstrook. Ze vinden er dichte struiken of heggen waarin ze hun nest kunnen bouwen. Voorwaarde is ook een dichte bladerlaag op de grond, kruidige planten voor hun nest en schuilplekken voor de jongen. Daarmee blijven de duinen de komende jaren het bolwerk van de Nederlandse nachtegale.

De duinen langs de kust hebben de hoogste nachtegale dichtheid van Nederland.

Nachtegalen ringen

Waarom zijn de duinen zo geschikt voor de nachtegaal? Ik vraag het aan Vincent van der Spek (1977). Hij is ecooloog in de Amsterdamse Waterleidingduinen en vrijwillig ringer in het vogelringstation Meijndel, bij Wassenaar. Hij kent dus de hele kuststreek en heeft zich met name verdiept in de relatie tussen de populatie damherten en de aantallen nachtegalen. Vincent is ook een 'bekende vogelaar', die actief is als vogelgids, moderator bij waarneming.nl en lid van de CDNA, de Commissie Dwaalgasten Nederlands Avifauna.

We maken een afspraak op een zachte decemberdag in 2020, niet echt nachtegalentijd. Hij heeft als ringer toestemming om niet-openbaar gebied te betreden. Gelegitimeerd door de band om zijn arm stappen we voorbij een bordje 'verboden toegang'. Via enkele nauwelijks zichtbare paadjes komen we bij de ringbaan. Hier staan van maart tot en met november de netten waarin de vogels gevangen worden. Maar nu is het december, dus de stokken waaraan de mistnetten vastzitten liggen beschermd onder plastic buizen. 'Hoe word je ringer?' vraag ik Vincent. 'Ik ben mijn hele leven al vogelaar,' zegt hij. 'Vroeger ging ik al mee met mijn vader. Ik heb nu vijftien jaar een ringvergunning. Je wordt opgeleid door een andere ringer, maar er zit een heel opleidingstraject aan vast. Je moet een flink aantal verschillende vogelsoorten ringen, je moet een theorie-examen doen en een praktijkexamen afleggen bij een andere ringgroep. Die geeft een advies en de uiteindelijke vergunning wordt afgegeven door het Vogeltrekstation, namens het ministerie van LNV.

Vanaf eind maart worden hier vogels gevangen tijdens de voorjaarstrek: piepers, kwikstaarten. Maar voor trekvogels ligt de nadruk op het najaar: vanaf augustus tot half november is het volle bak. In het voorjaar doet het ringstation ook aan

broedvogelonderzoek, volgens een vaste Europese onderzoeksmethode: CES-methode. CES staat voor Constant Effort Site. Het is een gestandaardiseerde methode die op verschillende plekken in Europa op dezelfde manier wordt uitgevoerd en daarmee heel waardevol is. In Meijndel worden veel nachtegalen en andere struweelvogels gevangen, zoals fitis, grasmus en braamsluiper, naast algemenere vogels als mezensoorten. ‘We vangen en ringen de vogels, wegen en meten ze. Daarmee meten we plaatstrouw en overleving. Welke vogels komen terug? Hoeveel komen er terug? Hoe oud worden ze? Zijn er verschillen tussen de jaren?’ ‘Meijndel is een echt nachtegalengebied en waar we nu staan is ook een van de beste ringplekken,’ zegt Vincent. ‘De nachtegalen die we hier vangen zijn broedvogels. We vangen ook veel vogels terug uit voorgaande jaren. Daaruit blijkt dat ze ontzettend plaatstrouw zijn. Nachtegalen van een paar jaar oud die hier elk jaar terugkomen zijn geen uitzonderingen. Ze wegen 23, 24 gram en dan vliegen ze helemaal naar West-Afrika en elk het voorjaar komen ze op precies dezelfde plek terug. Dat is echt fantastisch.’

We gaan het ringstation binnen – een laag gebouwtje half verstopt in het duin. Het is opgericht in 1927 en daarmee het oudste ringstation van Nederland. Tijdens de Duitse bezetting werd

op de plek van de vinkenbaan in Wassenaar de Atlantikwall gebouwd, de verdedigingslinie die de Duitsers bouwden om een geallieerde invasie te voorkomen. De duinen werden spergebied en het ringstation is toen ontmanteld. Na de Tweede Wereldoorlog werd het ringstation op de huidige plek in Meijndel herbouwd. Onder de koffie vertelt Vincent over het ontstaan van het vogelringstation Meijndel. Eigenlijk is dat de voorzetting van de oude vinkenbaan in Meijndel. Het vangen van vinken was een hele cultuur. Met name in de trektijd werden duizenden vogels gevangen om te eindigen als kooivogeltje, in de pan of op de hoed van echtgenotes. De regering gaf er zelfs ‘vinkenvrij’ voor – een soort reces om in het najaar vogels te kunnen vangen.

De voormalige vinkenbaan in Wassenaar.

Toen in 1912 de Vogelwet werd ingevoerd, was het vangen van vogels verboden. Een aantal vinkers werd toen ringer zodat ze konden doorgaan met hun hobby. De ringers waren vooral vermogende heren uit Den Haag: artsen, advocaten en andere notabelen. Arbeiders deden het vangwerk. Ze haalden de vogels uit de netten en gaven de vogels door een luikje aan de ringers. Het luikje zit er nog, in het nieuwe ringstation. Ook staan er verschillende vogelkooitjes, overblijfselen uit de oude tijd. Vroeger zaten daarin de lokvogels, die de trekvogels moesten lokken naar de vinkenbaan.